

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
КИРИЛО - МЕТОДИЕВСКИ НАУЧЕН ЦЕНТЪР
CYRILLO - METHODIAN RESEARCH CENTRE
BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

София 1000, п.к. 432, ул. „Московска“ 13, тел. 987 02 61/ BG, Sofia 1000, P.O.B. 432, Moskovska str. 13, tel. (359 2) 987 02 61
e-mail: kmnc@bas.bg ; fax: (359 2) 986 69 62

АВТОРЕФЕРАТ

на **ДИСЕРТАЦИЯ**

за получаване на образователна и научна степен „доктор“

ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ СПОРЕД КИРИЛСКИТЕ ПАМЕТНИЦИ ПРЕЗ XIII – XIV ВЕК.

Докторант: Теодора Красиминова Георгиева

Професионално направление: 2.1. Филология

Докторска програма: Теория и история на литературата
(Кирилометодиевистика)

Научен ръководител: проф. дин. Димо Чешмеджиев

София, 2023 г.

Дисертационният труд „Икономическото развитие на българските земи според кирилските паметници през XIII – XIV век“ се състои от увод, четири глави, заключение, библиография, приложение (речник на стопански термини в кирилски паметници; изображения) с общ обем 334 стр.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на заседание на научния съвет на Института за исторически изследвания при БАН.

Състав на научното жури:

проф. д-р Бойка Мирчева – КМНЦ, БАН – рецензент

доц. д-р Димитър В. Димитров – ПУ „Паисий Хилендарски“ – рецензент

проф. д-р Славия Бърлиева – КМНЦ, БАН

доц. д-р Елена Костова – ИИИ, БАН

доц. д-р Ангел Николов – СУ „Св. Климент Охридски“

Публичната защита ще се състои на 03. 10. 2023 г. в Кирило-Методиевски научен център при БАН, от 14:00 ч. Материалите са на разположение в канцеларията на КМНЦ – София, ул. „Московска“ № 13.

СЪДЪРЖАНИЕ на дисертацията

Увод / 5

Глава I: Правно-политически рамки на българската икономика (XIII – XIV век). /18

I.1 Държавата като фактор в стопанското развитие. Извороведски преглед. /18

I.1.1. Право и икономическа регулация: класификация на изворите. /19

I.1.2. Законите като източник на информация. /22

I.1.3. Владетелският институт. Граници на царската власт. /25

I.1.3.1. Грамотите на българските владетели. /25

I.1.3.2. Владетелският институт. „Властта – функция на богатството.“ /28

I.2 Фискална администрация и институционална рамка на българската икономика. /32

I.2.1. Фискът като форма за контрол на държавата върху икономиката. /32

I.2.2. Административното устройство: рецепиране на ромейския модел. /34

I.2.3. църсарьскоѳе съкровище, людьскоѳе съкровище – въпросът за владетелската и държавната хазна. Данъчен кадастър. /39

I.2.4. Фискална администрация. /46

I.3 Правна регламентация на собствеността: видове имущество и правно-икономически статут според документи от царската канцелария (грамоти). /57

I.3.1. Юридическа конструкция на видовете имущество. /57

I.3.2. Наказателно право: престъпления върху собствеността според владетелските грамоти. Глобите като приход за хазната. /61

I.3.3. Данъчни облекчения и имунитетни права. /64

I.3.3.1. Обществено-финансово устройство: велможи, властели, боляри. Париците и отроците като категории население. /65

I.3.3.2. Манастирите като стопански единици: по сведения в старобългарските паметници. /68

I.3.3.3. Последници от предоставянето на имунитетни права и привилегии. Политическата децентрализация и ефектът ѝ върху икономиката. /78

Глава II: Аграрната икономика на Средновековна България според кирилските паметници. /84

II.1 Фактори и условия за развитието на селскостопанското производство. /84

II.1.1. Природни условия и ресурси в българската агиографска традиция. /84

II.1.1.1. „Символика – реалност“ в писмените извори. /84

II.1.1.2. Природни описания за „българската земя“. /87

П.1.1.3. Опит за икономогеографска оценка на българските земи през Средновековието. /89

П.1.2. Географско райониране. /101

П.1.3. Природни бедствия, реколта и страхове в официални и апокрифни текстове. /108

П.1.3.1. Грижа за прехраната. Страх от поява на глад. /108

П.1.3.2. Доброволният глад – постите в християнството. /113

П.1.2. Демографски процеси според български средновековни текстове. /115

П.2 Структура, организация и развитие на селскостопанското производство. /123

П.2.1. Селото в средновековната българска държава (XIII – XIV век). Организация на селските поселения. /123

П.2.2. Форми на организация на селскостопанското производство според старобългарски, византийски и западноевропейски текстове. /127

П.2.2.1. Селскостопанска дейност и инвентар. /128

П.2.2.2. Земеделие. Отглеждане на зърнени и бобови култури. /132

П.2.2.3. Овощарство. /139

П.2.2.4. Лозарство и винопроизводство. /141

П.2.2.5. Животновъдство. /143

П.2.2.6. Лов и риболов. /149

П.2.2.7. Солодобив. /154

П.2.2.8. Пчеларство. /156

П.2.2.9. Други отрасли. /162

Глава III: Занаятчийското производство според старобългарски, византийски и западноевропейски текстове. /167

III.1 Аспекти от развитието на градската мрежа по българските земи (XIII – XIV век). /167

III.1. 1. Извори за градската икономика и занаятчийското производство. /168

III.1. 2. Дефиниция за град. Стопански функции. /169

III.1. 3. Градско управление. /175

III.2 Структура, организация и развитие на занаятчийското производство. /178

III.2.1. Обща характеристика на градската икономика. Значение на термините *техничаръ*, *хъдожъникъ*, *манеторие* и *работъникъ*. /178

III.2.2. Структура, организация и развитие на занаятчийското производство според старобългарски, византийски и западноевропейски текстове. /185

- III.2.2.1. Металообработване. /186
- III.2.2.2. Строителна дейност. /191
- III.2.2.3. Предачество, тъкачество, шивачество и обущарство. /195
- III.2.2.4. Керамично производство. /202
- III.2.2.5. Стъкло- и дървообработване. /206
- III.2.2.6. Занаятчийското производство на Балканите: аналогични примери и сравнения. /208
- III.2.2.7. Професионални групи население. /211

Глава IV: Обмяна, търговия и пазари по българските земи през XIII – XIV в. според кирилските паметници. /217

IV.1 Представата за търговеца у средновековния българин. Извори за търговската дейност./217

IV.2 Фискът и приходите от търговската дейност. /220

IV.3 Вътрешна търговия. /227

IV.3.1. Търгове и панаири (търгове и панаири). /227

IV.3.2. Евреите и участието им във вътрешната търговия. /232

IV.4 Външна търговия. Търговските отношения на българската държава с Дубровник, италианските градове – държави и земите на север от р. Дунав. /234

IV.4.1. Сухопътна търговия: икономическите взаимоотношения между България и Дубровник. /235

IV.4.2. Черноморието в контекста на стопанското развитие: ролята на Венеция и Генуа в българската икономика според сметководната делова писменост. /241

IV.4.3. Международният обмен край р. Дунав: търговски отношения с Влашко, Молдова и Брашов./250

IV.4.4. Внос и износ по българските земи. /257

IV.4.5. Търговия и парично обращение. /266

Заклучение /272

Използвана литература /280

Приложение /302

УВОД

Независимо за кой период говорим или в коя географска точка се концентрираме, развитието на икономиката е съставна част от историческия ход. Тя оказва влияние върху политическото развитие, играе важна роля при оформяне на културния облик, задава материалното лице на обществото – неговите липси и излишества, производство, прехрана и обмен.

Анализът на икономическото развитие обема в себе си селскостопански отрасли и търговия, имущество и обработваеми земи, данъци и такси. В обсега на стопанската история, в една или друга степен, попада грижата за прехраната, трапезата на средновековния човек, неговият мироглед и възприятие. В крайна сметка, стопанският ритъм е съчетание от множество фактори и аспекти от живота.

Икономиката е обусловена както от законодателните рамки, зададени от държавата, вътрешно- и външнополитическите обстоятелства, демографските процеси, така и от релефа, климата, водните и почвените ресурси, които задават структурата, организацията и развитието на селскостопанското производство. Така, стопанството се прокрадва из многоликото Средновековие, обгърнато от политическо развитие, правораздаване, дипломация, обществено устройство, културни постижения, съжителстващи в съзвучие с духовно-религиозния тон.

Предмет на изследване в настоящия труд е развитието на средновековната българска икономика в периода XIII – XIV в. на базата на домашните кирилски извори, чиито сведения не са достатъчно проучени през призмата на стопанската история. Това обуславя и основната *цел* на проучването – въз основа на сведенията в старобългарските паметници да се представят различните аспекти от стопанското развитие на т.нар. Второ българско царство: юридически и институционални рамки, фискални механизми, аграрна дейност, занаятчийско производство и търговия. *Хронологическите рамки* на изследването се ограничават в периода от възстановяване на българската държава през 1185/1186 г. до завладяването ѝ от османците. *Териториалният обхват* засяга земите, които са се намирали под властта на българските владетели, за по-кратък или дълъг период,

и съответно в тях действали българските закони и обществено – икономически отношения. Именно под тази дефиниция се разбира и използваното название „български земи“.

Тематичният фокус на дисертацията е обоснован от липсата на цялостно изследване върху икономиката на българската държава в периода XIII – XIV в., и то на базата на кирилските текстове – царски грамоти, жития, похвални слова, гадателни книги и др. Това обуславя главният *обект* на изследване, а именно – старобългарските паметници, като чрез систематизация и анализ ще бъдат извлечени всички данни, съдържащи се в тях за стопанското развитие на българските земи през XIII – XIV в.

Успоредно с това ще бъде използван *сравнителният метод* спрямо сведенията в сръбските и влашките грамоти, ромейските хроники и търговските наръчници, както и синтезиран преглед върху археологическите открития и нумизматичните находки с цел всеобхватен анализ по зададената проблематика. Извличането на данни чрез прилагането на интердисциплинарен подход и сравнителен анализ способства да се проследи по какъв начин икономическата информация от кирилските паметници се съотнася с тази от чуждите свидетелства и по този начин да се потърси, от една страна, външното влияние, а от друга – да се открие специфичното в разволя на късносредновековното българско стопанство и да се очертае неговото място в глобалната икономическа конюнктура през XIII – XIV в. Работата с различните по жанр кирилски паметници налага използването и на т.нар. *типологически метод*, изразяващ се в систематизиране на изворите и определяне на характерните особености при анализ на информацията в тях.

Приоритетни *задачи* на изследването:

- да се представят различните направления в икономиката – аграрна дейност, занаятчийско производство и търговия, въз основа на сведенията в кирилските паметници;
- да се изследва въпросът за поземленото имущество, юридическите и институционалните рамки на българската икономика (селскостопански сектор, занаятчийско производство, търговия);

- да се разгледа проблемът за собствеността, отстъпването на данъчни привилегии (в полза на физически (чуждестранни търговци) и юридически лица (монастири)) и отражението им върху приходния дял на хазната;
- да се обърне внимание на природните условия и демографията като фактори за развитието на стопанството;
- да се представи организацията на занаятчийската дейност с основните професионални подотрасли, както и участието на производството в търговията, неговата главна насоченост – към местния пазар или към международния обмен;
- да се очертаят основните концептуални възгледи на средновековния човек за стопанството, представата му за търговията и отношението му към тази дейност;
- да се проучи организацията на търговската дейност по българските земи: вътрешен пазар, участие в международния обмен, приходи към фиска, основни експортни и импортни стоки;
- на базата на изследваните кирилски паметници да се състави понятиен апарат с основните стопански термини.

Изворова база:

В настоящето изследване едни от основните източници на информация, върху които са изградени тезите и заключенията, са владетелските грамоти: Дубровнишка и Ватопедска, издадени от Йоан Асен II (1218 – 1241) през 1230 г.; Виргинска на Константин Асен (1257 – 1277); Зографска (1342), Мрачка (1347) и трите несебърски грамоти на Йоан Александър (1331 – 1371); Рилска (1378) и Витошка (1382) на Йоан Шишман (1371 – 1393); Брашовска (между 1369 – 1396) на Йоан Страцимир (1352/3 – 1396). Към групата на юридическите паметници се отнасят още данните в сръбските и влашките грамоти, които са използвани като база за сравнение.

В сравнение със законодателните актове и сборници, чието реално приложение стои под въпрос, владетелските хрисовули разкриват по-точно официалната юридическа терминология и дават данни за държавното, административното и финансовото устройство, за поземления режим и реализирането на търговска дейност. Чрез владетелските грамоти

били предоставяни определени права – на собственост или за свободно движение и търгуване, включително различни митнически и други привилегии. Същите се отнасяли в полза на физически или юридически лица от чужди държави.

Хрисовулите насочват и към въпроса за границите на царската власт, което пряко кореспондира с контрола върху стопанския живот. Документите ясно открояват правото на владетеля да се разпорежда с различното по вид имущество, визирайки най-често земята – да я разделя, подарява, заменя, завещава. Друг аспект от въпроса за владетелския институт е този за държавната и царската хазна, за приходите към нея, което се отнася към целите на настоящето изследване.

В грамотите се открива информация и за терминологията, свързана с фискалната администрация и видовете данъчни задължения. Прегледът върху държавните институции е с важно значение за прецизиране стопанското състояние на Българското царство. Те отразяват организацията на самата държава, включително сформиранието на нейния приходен дял. Тук се вписва въпросът за висшите държавни служители, управляващи обширни области от държавата, разполагащи с известна финансова власт, изявяващи се като ктитори, чийто материален израз е важен за поставената тема, тъй като свидетелства за разполагането с определени средства.

Ценни сведения, отразяващи главно регулацията на търговията по българските земи се откриват и в международните договори (с Дубровник от 1253 г., обект на сравнение е този с Венеция от 1347 г. и с Генуа от 1387 г.). Сред източниците на информация са привлечени някои от законите и канонично – правните сборници, като Земеделския закон и Прохирона, в които се откриват повече сведения по настоящата проблематика.

Към основните извори – обект на разглеждане в изследването, спада и разнообразието от наративни текстове – жития, похвални слова, приписки с летописен характер, някои надписи, гадателни книги. Като е приложен съпоставителен анализ спрямо данните в ромейските хроники и търговските наръчници.

Конкретни сведения за природните условия и ресурси, както и за отделните селскостопански отрасли, се откриват в „Небеса“ и „Шестоднев“ на Йоан Екзарх, в агиографските текстове, сред които са: житията на Св. Йоан Рилски, на Св. Гаврил

Лесновски, св. Йоаким Осоговски, Св. Петка Търновска, проложното житие на патриарх Йоаким I, житията, написани от патриарх Евтимий за Св. Филотея Темнишка и за Св. Иларион Мъгленски, пространното житие на митрополит Петър от митрополит Киприан, житието на Теодосий Търновски от патриарх Калист и на Ромил Видински от Григорий Доброписец. Ценна информация се открива и в ораторската проза. Например в похвалното слово за патриарх Евтимий от Григорий Цамблак.

С по-малко информация е засвидетелствано развитието на занаятчийското производство и търговията. Отделни споменавания на някои български градове са отбелязани в житиеписните творби. Съвсем кратки бележки има за по-големите градски центрове като Търново и Видин. В повечето случаи градските средища са просто маркирани като топографско указание, без детайлни описания. Подобни сведения се откриват в житието на Теодосий Търновски от патриарх Калист, Похвалното слово за Патриарх Евтимий от Григорий Цамблак, житията на св. Йоан Рилски, Народното житие на св. Гаврил Лесновски, в разказа за пренасяне на мощите на св. Йоан Рилски в Рилския манастир от Владислав Граматик. Откъслечна информация се съдържа в някои от приписките с летописен характер, ораторската проза и различните надписи. В сметководните книги е засвидетелствана информация за стоковото производство и реализираната търговия в някои от градовете, най-често в черноморските пристанища Варна, Несебър, Поморие и Созопол. Ромейските и латинските съчинения също съдържат описания на отделни селища. А отлично допълнение към цялостната изворова база са археологическите открития и нумизматичните данни.

Относно структурата и организацията на занаятчийското производство, откриват се данни в някои старобългарски надписи, като този от с. Калугерица (Шуменско), датиран в XIV в. Информация е засвидетелствана още в приписката на Болонския псалтир (XIII в.). Както и в българската и сръбската агиография – пространните жития от патриарх Евтимий, съответно за св. Петка и св. Йоан Рилски, житието на Ромил Видински, житието на Стефан Дечански (1321 – 1331) от Григорий Цамблак, Пространното житие на деспот Стефан Лазаревич от Константин Костенечки и др. Разглеждайки занаятчийското производство, прави впечатление, че в хрисовулите сведенията са твърде откъслечни. Оказва се, че тази констатация е сходна и с документите от Влахия. В грамотите се споменават основно

данъци, свързани със селскостопанската активност или се засяга регулацията на търговските отношения.

По отношение на обмена, сведения се съдържат главно в търговските наръчници на италианските градове – държави. В паметниците на старобългарски език данните са частични, особено разглеждайки житиеписните творби. Специално за търговска дейност се говори в Пространното житие на Теодосий Търновски от патриарх Калист, Пространното житие на деспот Стефан Лазаревич от Константин Костенечки и в Похвалното слово за патриарх Евтимий от Григорий Цамблак. Повече сведения се откриват в грамотите, издадени от българските владетели. Отделни данъци и такси, засягащи облагането на търговската дейност, са посочени в Дубровнишката, Виргинската и Рилската грамота, също и в договора, сключен с Дубровник през 1253 г. Единични споменавания за търговска дейност се съдържат и в гадателните книги.

ГЛАВА I: ПРАВНО-ПОЛИТИЧЕСКИ РАМКИ НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА (XIII – XIV ВЕК).

Първа глава от изследването представя т.нар. правно-политически рамки на българската икономика (XIII – XIV век). Отправна точка е структурирането на изворовата база съобразно особеностите на източниците на информация. По-детайлно внимание е обърнато на владетелските грамоти, както и на част от информацията в законите и канонично – правните сборници. В изложението акцентът попада върху държавата като фактор в стопанското развитие. Оттук, тази част от изследването разглежда, първо, владетелския институт и границите на царската власт, продължавайки с отделните институции, и по-конкретно с фискалната администрация. В контекста на приходите и разходите към хазната е поставен и въпросът за наличието на данъчен кадастър, разликите между владетелската и държавната съкровищница. В обсега на т.нар. правно-политически рамки на икономиката попада и темата за собствеността, видовете имущество и приходите, произтичащи от него. В тази връзка е засегнат проблемът за последиците от предоставяните данъчни облекчения в полза на физически и юридически лица. Обърнато е внимание върху манастирите като стопански единици, общественото устройство, статутът на отделните категории население и разликите със западния феодализъм. Така, целта на първа глава е максимално да онагледява вписването на икономиката в законовите рамки, зададени от

държавата, търсейки последиците върху стопанското и политическото развитие, вследствие на някои разпоредби от владетелския институт като предоставянето на различни данъчни облекчения.

Държавата като фактор в стопанското развитие.

Оказва се, че основните фактори в средновековната икономика, от една страна, били природните условия, ресурси и демографски процеси, а, от друга – ролята на държавата, организацията на обработваемите земи и пазарните отношения във вътрешно- и външнотърговския обмен. Това означава, че държавата се явява един от структуроопределящите фактори в стопанското развитие и ключов субект в икономическите процеси. Тя е един от регулаторите им.

Инструментите, чрез които се осъществявал контрол, били зададените правно-политически рамки, включително функциониращата фискална система. Отделните държавни вземания, в това число данъци, такси и ангарии, определяли излишъка на населението, който можел да бъде реализиран на пазара.

Различните извори за българското право, независимо дали се класифицират като юридически, или наративи, позволяват да се изгради представа за социално-икономическата структура. От своя страна, тя обяснява въпроси, засягащи собствеността, различните видове имущество и техният статут, отделните категории население, данъчни облекчения и имунитетни права, задълженията към фиска, развитието на манастирските стопанства, регулирането на организацията на селскостопанското производство и други въпроси от тази област.

Фискална администрация.

От информацията във владетелските хрисовули става ясно, че в българската държава действали различни фискални чиновници, ангажирани със събирането на данъчни задължения върху стопанската дейност. Част от тях отговаряли за фискалните повинности върху зърнопроизводството, като житаря (житарь) и сенаря (сънарь). Други, за данъците върху крайния продукт от скотовъдната дейност, какъвто бил десеткарят (десаткаре). Тук се отнася и пчеларството като един от основните стопански отрасли в средновековна България

(десаткаре свинии, овчи, пчелни). Трети, отговаряли за тегобите върху лозарството и винопроизводството (винарь) и др. Сред фискалните чиновници били и служителите, свързани със строителните ангарии. С такива функции например е споменатият в Мрачкия и Рилския хрисовул *градар* (градаре). Към служителите, ангажирани със строителни ангарии, вероятно спадал и т. нар. *варничия* (варничіе), отбелязан в Рилската грамота.

От представените данни в настоящата глава може да се съди за практикуваните стопански дейности и видовете постъпления в държавната хазна. Погледът върху фискалните служители, и изобщо за държавните приходи и разходи, се оказва съставна част от проблема за правно-политическите рамки на средновековната българска икономика. Посредством постъпленията във фиска държавата осъществявала контрол върху икономиката.

Обществено-финансово устройство: велможи, властели, боляри. Париците и отроците като категории население.

В българските царски грамоти са засвидетелствани няколко категории население. Такива са париците (парикъ, парици) във Виргинския и Мрачкия хрисовул и отроците (отрокъ, отроци) във Виргинската грамота. Част от изследователите причисляват и технитарите (технитаръ, технитаре) към категорията „зависимо население“.

Темата за статута на париците поражда известна полемика в историографията. В по-старите изследвания присъства понятието „закрепостено население“, пренасяйки западния феодализъм в средновековното българско общество. Информацията, породила подобни идеологеми за двете категории население (парици и отроци), се свежда до краткото споменаване във Виргинския и Мрачкия хрисовул. В текста на грамотите обаче се говори за жители към конкретни селища (село Нахово (Виргинска грамота) или за цялата Мрачка (Оряховска) област. Споменаването им е обвързано с изпълнението на данъчни повинности – към държавата или към манастира, в чиято полза е предоставеният хрисовул.

В документите на Зографския манастир също се откриват данни за париците. Имушествените описи показват, че няма напълно безимотно селско семейство. В повечето случаи париците обработват под аренда поземлени участъци – собственост на манастира,

но същите притежавали и собствено имущество, върху което било налагано данъчно облагане.

Изглежда, че в по-неблагоприятно положение били отроците, които спадат към категорията население, лишена от право на собственост. Но и тук, макар да има ограничена свобода и наличие на зависимост, не следва да се уеднаквява със статута на население от западния феодализъм.

Манастирите като стопански единици: по сведения в старобългарските паметници.

Селското стопанство имало превес в икономиките на средновековните общества, главно съсредоточени в добиващите сфери и силно зависещи от природните дадености и колебания. Към тази особеност се причислява и т.нар. автаркия, при която икономическа система са налице преки производители, работещи в скромен мащаб и в силно ограничен търговски сектор. Логично, автаркията се отнасяла главно за селските поселения.

Тези две особености придават на по-големите стопански единици по-широки икономически възможности, изразяващи се в по-добро стопанисване на имотите, по-голямо производство и по-значителен селскостопански инвентар. Споменатите предимства могат да бъдат отнесени именно към манастирските стопански единици.

Даряваните изоставени запустели земи били превръщани от манастирите в обработваеми площи. Освен това при получаване на обезлюдени селища манастирската управа полагала усилия те отново да бъдат населени, което осигурявало работна ръка за отстъпените земеделски площи. Самото право да се заселват запустели земи било осигурено на манастира от страна на централната власт.

Относно правно-икономическото състояние на манастирите, тенденцията на възходящо развитие в търговията през XIII – XIV в. оказала влияние върху техния статут. От изворите става ясно за наличие на манастирска хазна и разплащане в пари. Всъщност процесите на монетаризиране на икономиката могат да бъдат забелязани още в периода под ромейска власт (XI – XII в.).

Информацията в хрисовулите, инвентарните описи и други документи показва част от въпросите, свързани с правно-икономическото състояние на манастирите. Като

собственици на земята те влияели върху стопанското развитие на българските земи. През разглеждания период може да се отчете разширяване на притежаваното имущество до голяма степен в резултат на даренията, извършвани от владетелския институт. Манастирите били с не малко значение за икономическия живот на българската държава. Принадлежащите им земи разполагали с големи стопански ресурси.

Последици от предоставянето на имунитетни права и привилегии. Политическата децентрализация и ефектът ѝ върху икономиката.

Успоредно с оценката на положителния ефект от предоставяните привилегии на манастирските стопански единици, следва да бъде поставен въпросът за негативите от тази политика. Макар държавата да продължавала да упражнява пряк контрол върху публичните финанси се забелязва една всеобща децентрализация, оказваща ефект върху стопанското, социалното и политическото развитие.

В крайна сметка, политиката на раздаване на имунитетни права, за която свидетелстват грамотите, водела до икономическа децентрализация. Постепенно голяма част от държавните приходи се изплъзвали от контрола на централната власт. Всъщност не само приходите към хазната намалели, но и нейната земя – било то вследствие на сепаратистични прояви, неуспешни войни, а след средата на XIV в. и на османските нашествия, които водели до разорения и на практика превръщали част от земята в недоходоносен източник. Изглежда, че „противоречивият XIV в.“ бивал изпъстрен от различни събития и процеси – от подем в културата и разрастващ се стокообмен до чумна епидемия, нашествия, съпътствани от грабежи и демографски колебания.

ГЛАВА II: АГРАРНАТА ИКОНОМИКА НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ **СПОРЕД КИРИЛСКИТЕ ПАМЕТНИЦИ.**

Втора глава от изложението разглежда аграрната икономика, която заемала преимуществено място в стопанството на българската държава. Тази част от изследването е най-пространна като обем и разглежда не просто отделните селскостопански отрасли, но и факторите, оказващи влияние върху стопанската дейност на населението. Най-голяма зависимост аграрната икономика изпитвала от природните условия и ресурси, поради което изложението започва с анализ върху природогеографския фактор. Направен е опит за икономогеографска оценка и райониране на българските земи. В изследването е включен

въпросът за страха и грижата за прехраната, които занимавали съзнанието на средновековния човек. В този смисъл настоящият труд представя не само отделни аспекти от стопанското развитие на българската държава през XIII – XIV в., но и обвързва темата за икономиката с тази за всекидневието.

Фактори и условия за развитието на селскостопанското производство.

Природни условия и ресурси.

Тази част от изследването започва с обзорен преглед върху т.нар. естествознание в средновековната българска държава и как този тип сведения способстват задълбочаването на анализа върху един от ключовите фактори в развитието на икономиката, а именно природогеографският. Географското разположение, релефът, климатът, водните, почвените и биоресурсите са тези, които пряко влияели върху селското стопанство, реколтата, жизнения стандарт, всекидневието на населението, развитието на отделните занаяти и търговия. Същите имали съществена роля върху селищната система, както и за военноотбранителните способности на отделните населени места. Пряко влияели върху ритъма в стокообмена и най-вече върху аграрния сектор, който бил главният отрасъл, обуславящ характера на стопанската система.

Прегледът на разнообразните по вид писмени извори показва, че описанията на заобикалящата среда попада в релацията „символика – реалност“. Отчитайки, че природните дадености са един от ключовите фактори в развитието на стопанството, в настоящата част от изследването е направен опит да се посочат и оценят отделните негови елементи като релеф, климат, водни и почвени ресурси. От своя страна, това служи като основа при анализ на отделните отрасли в аграрната икономика, занаятчийството и търговията в средновековната българска държава. Писмените сведения обрисуват природните ресурси и условия с различни алегории и символи, но същевременно зад тази образност се долавят реални аспекти от всекидневието на средновековния българин и неговите естественонаучни познания.

В дисертационния труд е направен опит за географско райониране на българските земи през Средновековието, способстващо за представяне на природните дадености и стопанската им оценка. Зад схематичното представяне на природните ресурси и условия е разгледан въпросът за ежедневната прехрана, вълнуващ съзнанието на средновековния

човек. Селскостопанските отрасли, чието развитие било в пряка зависимост от конкретните физикогеографски данни, са разгледани през една по-различна гледна точка. За хазната това били приходи, финансови средства, от които зависело благополучието на държавата. Но стопанската активност била свързана и с ежедневната ангажираност – тази за осигуряването на прехраната, съпътствана от страх за поява на природни катаклизми и повсеместен глад. Сред природните бедствия, предизвикващи страх у средновековния човек, са периодите на суша, наводнения по време на пълноводие на планинските реки, градушките, рояците скакалци, земетресенията. Част от описанията на подобни природни явления се откриват в старобългарските паметници, а други в ромейските и латинските. Данни, засягащи реколтата и грижата за прехраната, се съдържат и в гадателните книги, проникнали в средновековна България чрез превод от византийския им оригинал.

Наред с природогеографските условия, демографията също се поставя като един от структуроопределящите фактори на средновековната икономика. Трудно е да се представят конкретни данни за броя на населението, предвид разглежданата епоха. Въпреки това, в изследването са засегнати някои от основните въпроси от тази проблематика, а именно – взаимовръзката между типа икономика и демографските колебания, миграционните процеси и разпространението на епидемии.

Структура, организация и развитие на селскостопанското производство.

Още в епохата на Платон и Аристотел централният обект на οἰκονομία бил домът (къщата) и пространството, свързано с него – дворът, обработваемата земя. Подобна философска рефлексия можем да отнесем и за епоха като Средновековието. А отношението към финансовите въпроси се свеждало главно към усвояване на природните ресурси. „Инвестиционната насоченост“, колкото и съвременно да звучи това понятие, била насочена основно към придобиване на поземлено имущество.

Главното направление на стопанската активност през Средновековието била към аграрния сектор. Самото стопанство може да се определи с преимуществено развит първичен, наричан още добивен сектор. Показателни в това отношение са сметководните книги, свидетелстващи с какви стоки българската държава е участвала в международния обмен. Оказва се, че основните артикули са суровини – зърно, восък, кожи, а внасяните стоки са главно от т.нар. вторичен или преработващ сектор. Това индикира не само за

съотношението в развитието на двата сектора, но и за приходната част на държавата, предвид, че стоките от преработващия сектор са с по-висока цена.

Съвсем логично, първичният икономически сектор се свежда до добиване на суровини за преработване – било то резултат от практикуваното селско стопанство, било от пчеларство, дърводобив, лов, риболов, солодобив. Този сектор включва отглеждането и добиването на хранителни продукти и суровини, а разглеждането на отделните селскостопански отрасли дава информация и за храната на средновековния българин, хвърляйки светлина върху тази част от всекидневието на българското общество.

Основно място в поминъка на населението заемало земеделието. За развитието на този отрасъл се съди както от фискалните задължения, отразени в царските грамоти, така и от сметководната делова писменост, свидетелстваща за основните артикули, с които българската държава участвала в международния обмен.

Развитието на зърнопроизводството намирало широко приложение и във възходящо развиващия се международен обмен, част от който била българската държава. През XIII – XIV в. в Западна Европа българските земи били известни с производството и износа на големи количества зърнени храни.

По българските земи развитие получавало и овощарството. Сред поземлената собственост, отбелязана в хрисовулите, издадени от българските владетели, често са отбелязани ниви, лозя, пасбища, но градини или овощни насаждения са рядко засвидетелствани. Овощарството не било широко застъпено и във функциониращата фискална система, т.е. сред данъчните задължения и ангарии. Плодовете не са и сред продуктите, с които българската държава е участвала в международната търговия, вероятно поради по-трудното им съхранение и транспортиране. Приложение в обmena може да се търси в рамките на вътрешната търговия, т.е. по регионалните пазари.

По-широко застъпени били лозарството и винарството (винарство, дъбло виноградаряне). За тях се откриват сведения не само в хрисовулите като данъчноизискуеми продукти, но и в сметководните книги. В грамотите се откриват сведения и за ангарии, свързани с работа по лозята, които били част от манастирските стопанства. Повече

информация по този въпрос има в хрисовулите от Рашка, позволяващи аналогия с организацията на лозарството по българските земи.

Важна част от поминъка на населението било и животновъдството. Често отглежданите животни се използвали като източник на мляко, вълна, кожи и в земеделската дейност. С по-голям процент в отглеждането на животни били говедовъдството и овцевъдството. Разпространение получавало още свиневъдството, както и коневъдството. За развито животновъдство по българските земи свидетелства това, че сред основните износни продукти, заедно с житото и восъка, били и животинските кожи.

Освен със земеделие и животновъдство, активността на населението била свързана с практикуването на лов. Неговият дял е значително по-малък в сравнение с животновъдството, което в повечето случаи го охарактеризира като допълнителен поминък. По отношение на изворите и сведенията за практикуван лов, в някои от грамотите се споменават задължения, пряко свързани с ловната дейност. В тази връзка са упоменатите *геракар* (*геракаръ*) (Виргинска грамота), *крагуяри* (*крагочуръ*) (Мрачка и Витошка грамота), *псари* (*псаръ*) (Ватопедска грамота) и *песащи* (*псъакъ*) (Мрачка грамота), които отговаряли за събирането и отглеждането на соколи, ястреби и кучета за лов.

Друга стопанска дейност бил риболовът. Сведения се съдържат в Пространното житие на Св. Ромил Видински от Григорий Доброписец, където е добре описан риболовът, включително и начините му за осъществяване в зимни условия. По отношения на видовете ловувана риба, сведенията са твърде оскъдни – и писмените, и археологическите. Общи познавателни описания се съдържат в „Шестоднев“ на Йоан Екзарх. Може би по-любопитното в текста е, че на средновековния човек правело впечатление разликата в качеството на месото. Това може да послужи като база за предположение, че в ценообразуването при търговията с риба оказвало влияние и качеството на месото.

Като селскостопански отрасъл може да се определи и солодобивът. Още през Античността редица крайморски селища били използвани за добив на сол. Тази важна суровина намирала приложение в търговията. За това свидетелстват отново сметководните книги. Добивът и продажбата на този ценен ресурс вероятно носел не малко приходи за държавната хазна. Стремехът към владение на основните пристанищни градове по Черноморието превърнало тази област в перманентна конфликтна зона за влияние между

България и Византия. А през XIV в. към икономическата „ябълка на раздора“ се включили и интересите на Венеция и Генуа. Тези домогвания за влияние отчасти били мотивирани от придобиването на контрол върху доходоносния добив на сол, особено в района между Анхиало и Месемврия.

Важно място сред стопанските отрасли заемало и пчеларството. Като стимул за нарастване на неговото значение може да се посочи общият икономически подем от XIII – XIV в. Суровините от тази дейност намирали широко приложение в износната търговия, отличавайки се със своето високо качество. Вписването на пчеларството в институционалните механизми на българската държава, разглеждайки фискалната система, е също доказателство за развитието му през разглеждания период. Това косвено показва значимостта му като дейност, осигуряваща част от приходния дял на държавата.

Представената информация показва, че през целия XIII – XIV в. доминиращият икономически сектор в стопанския живот на българска държава бил първичният. Той се свеждал до добиване на суровини за преработване – било то резултат от практикувано земеделие, животновъдство, овощарство, лозарство, пчеларство, лов, риболов, солдобив, дърводобив. Този сектор включвал отглеждането и добиването на хранителни продукти и суровини, а разглеждането на отделните селскостопански отрасли хвърля светлина и върху част от всекидневието на българското общество.

ГЛАВА III: ЗАНЯТЧИЙСКОТО ПРОИЗВОДСТВО СПОРЕД СТАРОБЪЛГАРСКИ, ВИЗАНТИЙСКИ И ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИ ТЕКСТОВЕ.

Трета глава от дисертационната работа засяга занаятчийското производство и т. нар. градска икономика. Като въведение в проблематиката е първата подглава, в която са представени основните извори по темата, класификация на града и разглеждането му през призмата на стопанските функции. Основната част от темата разглежда структурата, организацията и развитието на занаятчийското производство. В изложението е поставен въпросът за градското управление, както и за терминологията, засягаща лицата, занимаващи се със занаятчийска дейност.

Аспекти от развитието на градската мрежа по българските земи (XIII – XIV век).

И през Средновековието градът бил една от движещите сили за активизиране на производството и търговията. Именно в урбанистичното пространство пазарно – стоковите

отношения получавали възможност за разрастване и развитие. Този тип селища били важна част от обществено-икономическите процеси през XIII – XIV в., нареждайки се сред факторите, обуславящи ритъма в стопанския живот.

Акцентът в настоящето изследване попада върху града като център на занаятчийското производство и търговската дейност. В изложението е засегнат и въпросът за градското управление. Като отправна точка са взети сведенията в Рилския хрисовул и данните за града Стоб, както и информацията в сметководната писменост. От текста на грамотата се съди, че става въпрос за освобождаване от данъчни задължения спрямо централната власт и към местните държавни органи, в случая в града Стоб, а не за градско самоуправление. Ако съществуваше вид самоуправление, то царят не би могъл да издава подобно разпореждане. Това потвърждава, че българските градове били подчинени на централната власт, независимо дали това е търновският цар, или е някой деспот на полусамостоятелно владение.

Подобна субординация в балканските държави оставала в сила през цялото Средновековие. Всички институции и структури били подчинени на държавата. А по отношение на градското управление и потребление, вероятно е съществувал контрол върху производството и обмена. Уязвимостта на градовете, вследствие на вариации в реколтата, ненадеждни транспортни системи и съоръжения за съхранение, довела до това, че дори малките изменения в търсенето и предлагането оказвали непропорционално влияние върху пазарните цени. Това налагало необходимостта от контрол върху стоките и ценообразуването, и като цяло върху градската икономика, с което вероятно била ангажирана централната власт. Това обаче не следва непременно да се свързва с наличие на градско самоуправление.

Структура, организация и развитие на занаятчийското производство.

Тази част от изследването засяга няколко проблема по темата: за организацията на производството (съществували ли са корпорации във вид на гилдии, цехове, подобни на тези в западноевропейските градове); за терминологията, отнасяща се до лицата, практикуващи занаятчийска дейност; за ориентацията на занаятчийското производство – към местния или към международния пазар.

Относно организацията на производството, в резултат на активизацията на търговските процеси през XIII – XIV в., която засягала и занаятчийството, могат да се предполагат промени в неговото устройство и регулация. В българската държава развитие получавали занаяти, свързани с обработката на придобитите суровини. Логично е да е съществувала организация на стоковото производство в резултат на разширеното търсене.

Макар в писмените извори сведенията за занаятчийството да са по-оскъдни, в сравнение с тези за търговията, то косвено подсказват за наличие на вътрешен пазар, в който местното производство намирало реализация, особено в по-малките градски средища. А във важните търговски центрове като пристанищните градове Варна и Несебър част от местните занаятчийци били ориентирани към експорта.

По отношение на терминологията за лицата, практикуващи занаятчийска дейност, в средновековните текстове се забелязва употребата на различни понятия, но със сходно значение. Такива термини са: *технитаръ*, *хъдожьникъ* и *маисторию*. Обобщаващ термин, в който били причислявани и лицата, занимаващи се със занаятчийска дейност, е *работьникъ*. А понятието *хътросъ* означавало думите занаят, професия, умение, изкуство.

Относно самото занаятчийско производство, писмените сведения са сравнително оскъдни в сравнение с тези за аграрния отрасъл. Отделни споменавания се откриват в житиеписните творби, ораторската проза и в някои исторически съчинения. В българските хрисовули данните също са ограничени. Присъствието на занаятчийството е главно чрез ангариите, а не толкова като данъчнооблагаема дейност.

Сметководните книги ограничават представата ни за градската икономика в рамките на международния обмен. Поместената в тях информация показва кои продукти били обект на импорт и експорт. От своя страна, те навеждат до заключението, че занаятчийското производство по българските земи било с второстепенно значение за външната търговия.

Ако използваме като отправна точка търговските наръчници и грамотите, бихме констатирани, че производствената дейност покривала главно вътрешното търсене на селската и градската среда, оставаща предимно в сферата на регионалния пазар. Това

означава, че тя била с по-слабо участие в международния обмен. А в експорта българските земи участвали предимно със суровини, отличаващи се с добро качество.

Независимо от това, факт е, че в пределите на българската държава била осъществявана занаятчийка дейност, без да омаловажаваме нейното значение за вътрешния пазар. В настоящата част от изследване са представени основните професионални подотрасли на занаятчийската дейност, като: металообработване, строителна дейност, предачеството, тъкачеството, шивачеството и обушарството, керамичното производство, стъкло- и дървообработване. Като отделна подглава са включени и отделните професионални групи население.

На база на анализирани извори и аналогични примери от други държави на Балканите е предложена хипотезата, че в България местното градско производство не можело да покрие търсенето на стоки от вторичния сектор – нито в количествено, нито в качествено отношение. Производството се свеждало главно до вътрешнотърговския обмен. Разбира се, в различните селища на българската държава отделните занаяти се развивали в разнородна степен. От своя страна, това се свързва със суровинните източници в хинтерланда на конкретното населено място.

Отново на базата на паралелизма с текстове от други балкански държави (например от Рашка) се предлага хипотезата за наличие на задължителни повинности, изразяващи се в доставки на различни продукти от занаятчийската дейност (дрехи, обувки, съдове, сечива и т.н.) в българската фискална система.

Обобщавайки темата за занаятчийското производство, прегледът на сметководните книги показва, че от българските земи били изнасяни главно суровини – зърно, восък, мед. Експортен продукт, който може да се обвърже със занаятчийската дейност, са кожите, което е индикация за развито кожухарство. Въпреки това, българското стопанство било специализирано в добивния сектор.

Изворовата база ограничава представата ни за градска икономика в рамките на международния обмен. Наличните сведения показват реализирания внос и износ. Но именно тези данни подсказват, че занаятчийското производство по българските земи било

с второстепенно значение за външната търговия. То покривало нуждите от храна, облекло и др. стоки на местното население.

Преимущественото развитие на добивния сектор проличава и от владетелските хрисовули, където занаятчийското производство е споменато основно под формата на ангарии. Откритите по археологически път материали допълват разнообразната палитра от занаяти. Но липсата на споменаването им в царските хрисовули, на фона на застъпеното данъчно облагане върху селскостопанската продукция, показва, че въпреки ръста на градската икономика през XIII – XIV в., водещият отрасъл оставал аграрният, който намирал участие и в експорта.

ГЛАВА IV: ОБМЯНА, ТЪРГОВИЯ И ПАЗАРИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XIII – XIV В. СПОРЕД КИРИЛСКИТЕ ПАМЕТНИЦИ.

Четвърта глава от изследването е свързана с търговията по българските земи през XIII – XIV в. Темата започва с отношението на средновековния човек към търговията. Следва въпросът за приходите, произтичащи от търговската дейност, развитието на вътрешната и външната търговия. Тук акцентът попада върху отношенията с представителите на Дубровник и Брашов, предвид изворовата база, която се разглежда, а именно старобългарските паметници. В опит на всеобхватност е направен преглед върху вносните и износните продукти, както и върху монетната циркулация. Накратко е посочено и участието на евреите в търговията по българските земи.

Представата за търговеца у средновековния българин.

Когато разглеждаме епоха като Средновековието, независимо дали говорим за политическо развитие, правораздаване, дипломация, културни постижения, социален и икономически живот, всички тези области са в съзвучие с духовно-религиозния тон. В тази връзка, като своеобразно въведение в последната глава от изследването, се засегна темата за концепцията за икономика у средновековния човек, неговата представа за стопанство и търговия.

До голяма степен търговецът оставал с образа на проводник на чужди нрави и развала, чиято представа отново има своите корени в Античността („Законали“ на Платон). От друга страна, в агиографията се открива любопитно сравнение, изграждащо

положителен образ на търговеца (в Пространното житие на Теодосий Търновски от патриарх Калист, Похвалното слово за патриарх Евтимий от Григорий Цамблак). Може би с известна противоречивост, през Средновековието образът на търговеца гравитирал от проводник на идеи, асоцииран като носител на „чуждото“, материалното, търсещ печалба, дори сребролюбие, до играещ важна роля в приходната част на държавата.

Фискът и приходите от търговската дейност. Вътрешна търговия.

Прегледът на изворите показва, че основните данъци и такси, свързани с облагането на стокообмена са: кумерк (кумерькъ), царина (царина), броднина (бродьнина), диавато (диавато) и мостнина (мостьнина).

В рамките на българската държава били организирани различни по мащаб и времетраене средища за осъществяване на търговска дейност. Ежегодно организирани панаири на Балканите били както добър източник на доходи за хазната, така и начин за преодоляване на дисбаланса в разпределението на природните ресурси по региони.

Наличните извори за междуселищния обмен подсказват да се обърне внимание отново на манастирските стопански единици. Стопанисвайки различни по вид имоти и селскостопански инвентар, добивайки различни суровини, манастирите притежавали редица предимства в развитието на средновековната икономика. Данъци и такси манастирите получавали и от организирането на пазари и панаири (Виргински и Рилски хрисовул). Както добивът на отделните суровини, така и търговията с произведените продукти били обвързани с различни данъчни задължения. В случая, правото за събиране на приходи се предоставяло на манастирската управа.

Външна търговия:

Търговските отношения на българската държава с Дубровник, италианските градове – държави и земите на север от р. Дунав.

Обзорът върху външната търговия започва с отношенията между България и Дубровник (Рагуза, Адриатическа комуна). По отношение на настоящата разработка, акцентът попадна върху двата документа, пряко отразяващи стопанските връзки между българската държава и Адриатическата комуна. Това са оризмото, издадено от Йоан Асен II, и договарът, сключен при Михаил II Асен през 1253 г.

Засиленият интерес на Дубровник към балканските, и в частност българските пазари наложило правна регламентация на търговската дейност. Така, чрез грамоти или договори централната власт предоставяла определени права за свободно движение и търгуване, включително различни митнически и други привилегии.

Трудно е да се каже, че в Българското царство съществувал специален закон, регулиращ търговията, в което някои изследователи виждат споменатия в Дубровнишката грамота „*закон за кумерки*“ (законъ о кумерки). От една страна, стои предположението за освобождаване от всякакви митнически задължения на територията на българската държава. А, от друга страна, представителите на Дубровник да не са били напълно освободени от митнически такси, заплащайки определени суми, уредени в хода на двустранните отношения.

Двустранните отношения между България и Дубровник отразяват политическите и икономическите процеси, настъпващи на Балканите през първата половина на XIII в. Засилващото се участие на чуждестранни търговци, първо, в лицето на дубровнишките и продължило с венециано-генуезката експанзия, способствало за включването на българската държава в международния обмен.

Черноморието в контекста на стопанското развитие: ролята на Венеция и Генуа в българската икономика според сметководната делова писменост.

Без съмнение, италианските градове – републики били сред водещите фактори в стопанския ритъм, включително на Балканите. Имайки предвид главното направление в настоящето изследване, а именно към старобългарските паметници, то документите, свидетелстващи за венецианското и генуезкото присъствие (предимно на латински език), са разгледани с известна обобщеност. Включването им в темата е обусловено от необходимостта да се представи възможно най-пълна картина на стопанския живот по българските земи. А това неминуемо насочва към ролята на Венеция и Генуа.

Като отправна точка в разглеждания период е 1204 г. с обособяването на Латинската империя. Това събитие дало възможност за активното търговско проникване на венецианците в балканската икономика, и по-конкретно по Черноморието. А техните

интереси плавно се насочили към суровинния български пазар, който бил сравнително евтин.

В цялата картина на търговски интереси бил вплетен Евксинският понт, чието значение било определено от ключовото му място в международната комуникация и търговия. За значението на Черноморския регион съдим и от политическите интереси на българските владетели (не само тези в Търново, но и на самостоятелните). Същите били насочени главно към Черноморието и Източна Тракия. Търговските наръчници красноречиво показват усилен обмен в Черноморския регион, което предполага съответните приходи за държавата. Това може да обясни и по-слабия интерес към западните части на населените с българско население територии (Македония), изключвайки от тази констатация управлението на Михаил III Шишман. За значението на черноморските пристанища може да посочим редица примери, започвайки от упорития отказ на Михаил VIII Палеолог (1259 – 1282) да даде като зестра Месемврия и Анхиало при брака на Константин Асен и Мария Палеологина, военните стълкновения при Теодор Светослав, които отново били в Тракия, включително около Черноморието, до последната българо – византийска война от 1364 г. за черноморските градове.

Що се касае до търговските връзки на Българското царство с италианските републики, значителен интензитет се забелязва към първата половина на XIV в. Международният обмен не включвал единствено контакти с венециански и генуезки представители, в него участвали също търговци от Флоренция, Пиза и Анкона.

Международният обмен край р. Дунав: търговски отношения с Влашко, Молдова и Брашов.

Наред с основните сухопътни артерии и крайморски транспорт, с важно значение за стопанския обмен била р. Дунав. Подобно на черноморската търговия, крайречната също се характеризирала като сравнително евтина. В случая р. Дунав била удобен и финансово облекчен път за съобщение между крайдунавските държави от Централна Европа с Черноморския регион.

През XIV в. със значителен интензитет и оживеност била пътната артерия, свързваща Унгария с Черно море и Византия. Същата комуникационна връзка пресичала Трансилвания, достигайки до Брашов. Нарастващият обмен довел до оживление и в

българските градове по р. Дунав. А редовният търговски обмен между градовете на двата бряга на р. Дунав довел и до установяването на митници за събиране на търговски такси в крайречните пристанища – от Видин до Тулча.

Част от темата за крайречната търговия е обменът между видинските и карвунските земи с тези на север от р. Дунав, като външнотърговските връзки на Добруджа с Влашко и Молдова прогресивно нараствали към XV в. Често стокообменът бил осъществяван чрез посредничеството на брашовските търговци, които се ползвали с различни търговски привилегии.

В цялостната стопанска картина попадала и областта около Видин. През разглеждания XIII – XIV в. видинските земи все по-активно участвали в международния живот на Европейския югоизток. Видин бил подходяща пресечна точка между пътищата от земите на Рашка с добруджанското дунавско крайбрежие. Към средата на XIV в., особено след попадането му под унгарски контрол (1365), градът се превърнал в основно място за транзитна търговия между Търново, Влахия, Молдова, от една страна, и Рашка, Дубровник, от друга.

Видинските владения били част от обмена между двете страни на р. Дунав. А в Страцимировата столица пребивавали различни чуждестранни търговци. Добре изявена била търговската активност от дубровнишките представители и тези от град Брашов, чиято дейност се нуждаела от официална регламентация (доказателство е документът, издаден от Йоан Страцимир – т.нар. Брашовска грамота).

Търговия и парично обращение.

Динамиката в търговията била тясно свързана с движението на парите и монетосеченето. Показател за развитието на икономиката и търговията е именно паричното обращение, което в периода XII – XIV в. бележи интензивност, макар и с известни периоди на колебливост.

Що се касае до монетосеченето на българската държава, в количествен аспект то достигнало своя връх при управлението на Йоан Александър (1331 – 1371). Именно през този период се забелязва участието на различни монетни и теглови системи в паричното обращение. На практика обаче тегловият стандарт на сребърните български монети през

целия XIII – XIV в. прогресивно намалял. Увеличеното монетосечене на българските владетели често било съпътствано с понижено тегло, т.е. бил налице количествен ръст, но не и стойностен. Така, още от 1230 – 1260 г. българската монетна система се оказала в една перманентна девалвация. А след средата на 50-те години на XIV в. производството на сребърни монети намаляло. Причини за това могат да се потърсят и в политическите смущения от този период: българо-ромейските стълкновения (1364), походът на Амедей VI от 1366 г., окупацията на Видин от Унгария (1365 – 1369), османските набези. Към изброените събития трябва да се прибави цялостната децентрализация на българската държава и свиващия се териториален обхват, които също били фактор в тенденциозното „монетно обедняване“.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Подходът към кирилските паметници през призмата на икономиката способства за изграждане на по-цялостна картина на стопанския живот в българските земи през XIII – XIV в., досегашното проучване на който се е базирало предимно на ромейските и латинските извори. В старобългарските текстове (законодателни сборници, царски грамоти, жития, похвални слова, гадателни книги и др.) се открива информация за различните направления в икономиката – аграрна дейност, занаятчийско производство и търговия, фискални задължения, юридическа регулация на поземленото имущество, институционални рамки, природни условия и ресурси, демография. Тези данни от домашните старобългарски паметници в съпоставка със сведенията от т.нар. чужди извори (сръбски, влашки, ромейски, латински) не само създават по-детайлна представа за икономическото състояние на българските земи през XIII – XIV в., но и очертават мястото на средновековното българско стопанство в глобалната икономическа конюнктура през въпросния период. Прегледът на кирилските паметници спомага и за реконструирането на стопанския терминологичен апарат, използван в средновековното българско общество – от различните видове фискални задължения до специфичните названия, свързани с производствената дейност.

Комплексният анализ на данните от използваните кирилски паметници разкрива, че стопанският ритъм на средновековното общество е една компилация от различни фактори. В обсега на икономиката попадали селскостопанските отрасли, регламентацията на

занаятчийското производство и търговията. И ако същите за хазната означавали приходи, финансови средства, от които зависело благополучието на държавата, то зад тази стопанска активност стояла ежедневната ангажираност – за осигуряването на прехраната, съпътствана с безпокойство от природни катаклизми и повсеместен глад.

За да създадем максимално обхватна картина на финансовите ресурси на Българското царство, то задължително трябва да се обърне поглед към постъпленията във фиска. Тези, които задавали материалното лице на обществото, определяли излишъка на населението и приходите на държавата, благодарение на които тя функционирала. Същите способстват за изясняване правните механизми на средновековната българска държава и за нейната роля в регулирането на стопанския живот. Посредством постъпленията във фиска държавата осъществявала контрол върху икономиката. Същите засягали, но в различна степен, всички направления в стопанския живот на средновековното общество – селскостопанска дейност, занаятчийско производство и търговия.

Ролята на държавата в икономиката, в сравнение с предходните периоди, била по-малка. Това, от една страна, се дължало на делегирането на част от фискалните ѝ прерогативи в ръцете на други лица. Свидетелство за това са царските хрисовули. От друга страна, то било резултат от пазарните операции, превръщащи се във важен елемент при структурирането на икономиката. Въпреки това фискът продължавал да бъде важен инструмент в икономическия живот.

Политиката на раздаване на имунитетни права, за което свидетелстват грамотите, водела до икономическа децентрализация. Постепенно голяма част от държавните приходи се изплъзвали от контрола на централната власт. Не само приходите към хазната намалели, но и нейната земя – било то вследствие на сепаратистични прояви, неуспешни войни, а след средата на XIV в. и на османските нашествия, които водели до разорения и на практика превръщали част от земята в недоходоносен източник. Грабителските набези нарушавали нормалното икономическо развитие.

Предоставянето на привилегии на физически (чуждестранни търговци) и юридически лица (манастири) означавало, че държавата отстъпвала на други субекти възможността да извличат ползи, средства, които по право ѝ принадлежали. По този начин увеличаващите се приходи, вследствие например на оживлението в търговията през XIV в.,

не били изцяло в полза на държавата, но и на съответните привилегирани (частни) лица. Но, макар да констатираме разпиляване на ресурси, към държавната хазна се стичали приходи от различните данъци, такси и други вземания. Като източник на доходи, например, били налозите, свързани с развиващия се международен обмен.

Въпреки споменатия подем в търговията, главната насоченост на стопанската активност била към аграрния сектор. От него произтичали основните данъчни постъпления в хазната. Стопанство на българската държава през XIII – XIV в. може да се определи с екстензивен тип, с преимуществено развитие на първичния, наричан още добивен сектор. Показателно в това отношение са сметководните книги, свидетелстващи с какви стоки българската държава е участвала в международния обмен. Оказва се, че основните артикули били суровини – зърно, восък, кожи, а внасяните стоки – главно от т.нар. вторичен или преработващ сектор. Това индикира не само за съотношението в развитието на двата сектора, но и за приходната част на държавата, предвид, че стоките от преработващия сектор са с по-висока цена.

Така, през целия XIII – XIV в. в стопанския живот на българска държава оставал доминиращ първичният икономически сектор, който се свеждал до добиване на суровини за преработване – било то резултат от практикувано земеделие, животновъдство, овощарство, лозарство, пчеларство, лов, риболов, солодобив, дърводобив. Този сектор включвал отглеждането на хранителни продукти и суровини, а разглеждането на отделните селскостопански отрасли дава информация за храната на средновековния българин, хвърляйки светлина върху тази част от всекидневието на българското общество.

Най-голяма зависимост аграрната дейност изпитвала от природогеографския фактор. Географското разположение, релефът, климатът, водните, почвените и биоресурсите пряко влияели върху селското стопанство, реколтата, жизнения стандарт, всекидневието на населението, развитието на отделните занаяти и търговия. Разбира се, територията на българската държава не била постоянна величина. Границите, до които тя се разпростирали, се променяли, често в резултат на различни външнополитически прояви. Отделните земи в нея имали своите характерни особености и отлики, което намирало израз и в стопанското развитие. В зависимост от физикогеографските данни и тяхното влияние върху историческото развитие, българските земи могат да бъдат разделени на няколко

отделни области, като всяка от тези географски зони притежава своите отлики и специфични природни дадености. Неслучайно съществува отделно направление в географията, наречено икономгеографско, занимаващо се с оценката на природните условия и ресурси, комуникационната система, стопанските интереси на други страни към дадена държава и външноикономическите отношения.

Най-опростеното представяне и даване на оценка на природогеографския фактор е разглеждането на българските земи, разделени на две зони – планинска и равнинна. Логично, в Старопланинската природогеографска област съществували благоприятни условия за животновъдство, а горските ресурси позволявали развитието на дърводобив. С по-добри условия за стопанска дейност и заселване се явявали котловинните области, какъвто е Подбалканският район. А хълмистите части, каквито притежавала областта Тракия, били удобни за изграждане на отделни укрепления. В Горнотракийската низина реките осигурявали постоянно плодородие, което позволявало отглеждането на различни земеделски култури. Показателни в това отношение са различните разкази за Кръстоносните походи, житиенписните творби, както и археологическите проучвания.

Важно място в развитието на българската държава заемали и манастирите, чиито функции били в съзвучие не само с духовно-религиозния, културен и социален живот, но също с конкретните икономически потребности. Стопанисвайки различни по вид имоти и селскостопански инвентар, добивайки различни суровини, манастирите притежавали редица предимства в развитието на средновековната икономика. През разглеждания период може да се отчете разширяване на притежаваното имущество, до голяма степен в резултат на даренията, извършвани от владетелския институт. Всичко това повишавало стойността на продукцията, като подпомагало и търговската дейност.

Въпреки главната насоченост на българската икономика, развитие получавала и занаятчийската дейност. На базата на старобългарските паметници, сметководните книги, ромейските съчинения, както и на археологическите открития, се конструира една обща картина на урбанистичното пространство по българските земи. То се състояло от практикуване на различни занаяти и професии, като металообработване, строителство, предачество, общарство, керамично производство, стъкло- и дървообработване и други. Ако използваме като отправна точка търговските наръчници и грамотите, бихме констатирани, че производствената дейност покривала главно вътрешното търсене на

селската и градската среда, оставаща предимно в сферата на регионалния пазар. Това означава, че тя била с по-слабо участие в международния обмен. А в експорта българските земи участвали предимно със суровини, отличаващи се с добро качество (пчелен восък и мед, зърнени култури, животински кожи). Независимо от това, факт е, че в пределите на българската държава била осъществявана занаятчийка дейност, без да омаловажаваме нейното значение за вътрешния пазар.

Търсейки паралели във Византия, там занаятчиите и търговците били обединени в производствено-търговски съюзи. Уставът им бил фиксиран в т. нар. „Книга на епарха“ (X в.). Остава проблемът дали са съществували в българските градове подобни производствени организации? Част от изследователите търсят индикации за това в договора на Михаил II Асен с Дубровник (1253). Спомената в текста *дружина* бива интерпретирана като (търговско) сдружение, цех. Всъщност, в договора се разглежда юридическата възможност за наличие на търговска дружина. Това обаче не означава, че е съществувало подобно сдружение, т.е. че българските представители са се възползвали от предоставеното право. Освен това, конкретната извадка засяга юридическата регулация на търговията в дубровнишките земи.

В резултат на активизацията на търговските процеси през XIII – XIV в., което засягало и производството, могат да се предполагат промени в неговата организация. Очевидно, в българската държава развитие получавали занаяти, свързани с обработката на придобитите суровини. Логично е да е съществувала организация на стоковото производство, в резултат на разширеното търсене. Наличието на пазарни такси, отбелязани във Виргинския и Рилския хрисовул, също е доказателство за разрастване в търговията. Тя се нуждаела от юридическа регулация, вписваща се във фискалната система като дейност, носеща приходи на държавата. Въпреки всичко, сведенията не позволяват категоричност за наличието на професионални сдружения от типа на гилдиите и цеховете. Макари и отново хипотетично, с по-голяма убеденост може да се предполага за отделни производствени организации, с цел стандартизация и регулация на стоковото производство.

По отношение на терминологията, обозначаваща лицата, практикуващи занаятчийска дейност, в средновековните текстове се забелязва употребата на различни

понятия, но със сходно значение. Относно названието *технитаръ*, то се среща основно във владетелските хрисовули. Конкретно за българските грамоти, понятието е засвидетелствано в Мрачкия хрисовул. Относно значението му, повечето изследователи считат, че зад това понятие се визира занаятчия. Разлика в дефиницията се открива при опита за конкретизация. Другият термин, използван в старобългарските извори, е *хъждожьникъ*. Това название се споменава в похвалните слова, написани от Григорий Цамблак, а именно за патриарх Евтимий и за митрополит Киприан. А за обозначаване на художници (на миниатюри) предимно се използвало названието живописцы. Така е в послесловието към Лондонското евангелие на Йоан Александър (1355/1356). Терминът *маисторие* също служел за обозначаване на лица, занимаващи се със занаятчийска дейност. Темата за йерархичността в занаятчийското производство, и изобщо в стопанските дейности, насочва към още една категория население, а именно към наемниците (*наемници*) и ратаите (*ратии*).

Изворовата база ограничава представата ни за градска икономика основно в рамките на международния обмен. Наличните сведения показват реализирания внос и износ. В българските хрисовули, а и във влашките, присъствието на занаятчийството е главно чрез ангарии, а не толкова като данъчнооблагаема дейност. Именно това подсказва, че занаятчийското производство по българските земи било с второстепенно значение за външната търговия. То покривало нуждите от храна, облекло и др. стоки на местното население. Основно правило в икономиката е, че търсенето определя предлагането. Следователно, интересът на чуждестранните търговци (предимно от Дубровник, Венеция, Генуа, Флоренция, Брашов) бил насочен към добиваните суровини. Съответно, предлаганите от тяхна страна продукти от преработващия сектор имали търсене на българския пазар. Изглежда, че местното производство не можело да покрие търсенето на стоки, при което се налагало внос. Продукцията, произвеждана в българските градове, не била достатъчна нито в количествено, нито в качествено отношение, за да се превърне в износна стока.

Последната част от изследването представя участието на българската държава в търговията през XIII – XIV в. Суровини и различни занаятчийски произведения станали

обект на поупко – продажба между италианските градове – държави, Дубровник, Византия, Българското царство, Рашка, Влахия и Трансилвания. Приходи се стичали към държавната хазна в резултат на събирано мито, вариращо между 1 – 3 % в зависимост от конкретната юридическа регулация с чуждестранните търговци (дубровничани, венецианци, генуезци). В полза на фиска, освен в случаите на предоставени привилегии в полза на юридически или физически лица, били и отделните пътни такси и вземания за пазарно правоучастие (царина, вродънина, дявато, мостънина). По българските земи били организирани различни по мащаб и времетраене средища за осъществяване на търговска дейност – търгове и панаирн. През разглеждания период българската държава се включила и в тенденциозно разрастващия се международен обмен. Основните експортни артикули били зърнените храни, пчелният восък и мед, животинските кожи и солта. А като импорт, най-често били доставяни платове, подправки, керамика и други стоки от т.нар. преработващ сектор.

В крайна сметка, оживлението в търговията не бил единственият фактор, определящ икономическата картина на българската държава през този период. Имайки предвид, че в същината на българската икономика бил аграрният сектор и основните приходи, произтичали от него. Наред с това, самото стопанство било екстензивно и пряко зависело от териториалния мащаб и демографския потенциал на страната. Децентрализацията, което явление започнало още през XIII в. във вид на сепаратизъм, и продължило да се задълбочава през XIV в., превръщащо се в общ синдром на Балканите, довела до по-малък териториален обхват на държавата, чийто краен резултат бил дестабилизация и на икономиката. Към тези фактори не трябва да се пропуска и чумната епидемия след 1347 г. Това поставило българската държава в обстановка на политическа раздробеност, която предава сходен образ и на стопанското ѝ състояние.

Така, българската държава се оказала в състояние на демографски колебания, намален мащаб на територия, което предполага и недостатъчни финансови ресурси, намиращи отражение и върху военните ѝ възможности. Това вътрешнополитическо състояние лесно се пропукало при външнополитически смущения, каквито след средата на XIV в. били османските нашествия. Често оформяната картина на средновековния живот

изплува с представите за войни и сражения, царски дворци и борба за власт, завоевания, триумфи, падения. Картина, изпъстрена с вяра, мистицизъм, стремеж към спасение. Но, преплитаща в себе си и пътища, търговия, всекидневие, икономика.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

- 1.) Развитие на пчеларството по българските земи през XIII – XIV век, *Bulgaria mediaevalis*, 11, София 2020, с. 491 – 503, ISBN: 1314-2941-11
- 2.) Грамотите и житията като извори за храната на средновековния българин през XIII – XIV век, *Времена*, 20, София 2021, с. 17 – 26, ISSN: 2367-552
- 3.) „Насъщния ни хляб дай ни днес“ – грижата за прехраната у средновековния българин: една по-различна концепция за икономиката на българските земи през XIII – XIV в. – В: *Ползата от историята. Сборник с доклади от научната конференция „Ползата от историята“*, посветена на 300-годишнината от рождението на Паисий Хилендарски и 260-годишнината от написването на „История славянобългарска“, том I. Античност и Средновековие, Пловдивско университетско издателство, Пловдив 2022, с. 268 – 307 ISBN:978-619-7663-44-0
- 4.) Пътят на дубровнишката и брашовската търговия по българските земи (според кирилски паметници от XIII – XIV в.) – В: *Пътят на Кирил и Методий – пространствени и културно-исторически измерения*, София 2023, с. 339 – 353 ISSN: 0205-2253

Под печат:

- Някои аспекти от икономическото развитие на българската държава през XIV век, предадена за печат в *International Journal for Medieval Bulgarian and Byzantine Studies – Bulgaria mediaevalis*.
- Развитие на манастирите като стопански единици през XIII – XIV век, предадена за печат в сборник „Търновска книжовна школа“, том XII.

НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

-Дисертационният труд представя развитието на средновековната българска икономика (XIII – XIV в.) на базата на домашните кирилски извори, чиито сведения не са достатъчно проучени в историографията през призмата на стопанската история;

-в изследването са разгледани различните направления в икономиката – аграрна дейност, занаятчийско производство и търговия, въз основа на сведенията в среднобългарските паметници;

- очертани са последиците върху икономиката от предоставяне на имунитетни права и привилегии от централната власт в полза на манастири и чуждестранни търговци;

-в изследването са преразгледани и оборени някои идеологеми, свързани със статута на париците (парикъ, парици) и отроците (отрокъ, отроци);

-прецизирано е мястото на аграрния сектор в средновековната българска икономика, неговата организация, значението му за търговията и приходната част на хазната;

-направен е опит за географско райониране на българските земи през Средновековието, способстващо за представяне на природните дадености и стопанската им оценка;

-чрез сравнителен анализ на текстове от други балкански държави (Рашка, Влахия) са предложени хипотези за развитието на занаятчийската дейност по българските земи (свързани с фискалната система и насочеността на местното производство);

-синтезирани са основните концептуални възгледи на средновековния човек за стопанството, представата му за търговията и отношението му към тази дейност;

-извлечени са данни за организацията на търговската дейност по българските земи: вътрешен пазар, участие в международния обмен, приходи към фиска, основни експортни и импортни стоки;

-на базата на изследваните кирилски паметници е съставен понятиен апарат с основните стопански термини;

-приложен е интердисциплинарен подход и сравнителен анализ, което способства съотнасянето на икономическата информация от кирилските паметници с тази от чуждите свидетелства и открояване мястото на българско стопанство в глобалната икономическа конюнктура през XIII – XIV в.